

روش مقابله امام علی علیه السلام با مفاسد اقتصادی در سال اول حکومت

زهرا کبیری^۱

چکیده

اقتصاد یکی از مهمترین ارکان هر حکومتی است که از گذشته تا به امروز مورد توجه می باشد. پدیده فساد اقتصادی امروزه به یک معضل جهانی تبدیل شده و مدیران و رهبران جوامع تلاش های بسیاری را برای مبارزه با آن انجام می دهند . امیرالمومنین علی علیه السلام شیفته بی قرار حق بود در حالی که دنیا در نظرش بی ارزش تر از آب بینی بز و بی مقدارتر از کفش کهنه ی وصله دار بود ، اما در دوران کوتاه زمام داریش با پیروی از تعالیم الهی ، حکومت اسلامی را برپا کرد و در برابر هرگونه فساد و تبعیض ایستاد . آن حضرت به حکومت ، به مانند وسیله ای برای خدمت به مردم نگاه می کرد ، در حقیقت امام علی علیه السلام قدرت را برای حکوت نمی خواست بلکه خواهان حکومت برای برقراری عدالت بود . هدف از این تحقیق ، استنباط و استخراج سیاست ها و برنامه هایی است که بتوان آن را به سخنان و روش اقتصادی امیرالمومنین علی علیه السلام منتسب کرد. تا بتوانیم به راهکارهای امیرالمومنین علی علیه السلام در مبارزه با مفاسد اقتصادی دست یابیم . و این راهکارها می تواند به عنوان الگویی برای تمامی جوامع به خصوص جامعه اسلامی ما مورد توجه قرار گیرد . مقاله مذکور، یک تحقیق نظری بوده و شیوه آن نیز همچنان که از موضوع آن مشخص است ، شیوه کتابخانه ای می باشد.

کلید واژه : امام علی علیه السلام ، حکومت ، اقتصاد ، مبارزه با فساد اقتصادی ، عدالت اقتصادی

۱. دانش آموخته سطح ۲ حوزه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها) استان قزوین

مقدمه

اصرار و پافشاری بیش از حد مردم به امام و اتفاق نظر و هجوم دسته جمعی آنها بر آن حضرت مبنی بر قبول حکومت، سرانجام امام را وادار به پذیرفتن منصب خلافت و در دست گرفتن حکومت کرد. اما بطوریکه خود امام نیز بخوبی پیش بینی نموده بود، جامعه ایکه دوازده سال با ظلم ها، تبعیض ها، اصراف ها و اعمال خلاف اسلام عثمان خو گرفته بود، لاجرم نتوانست حکومت عدل علی (علیه السلام) را تحمل کند.

حضرت امیر (علیه السلام) با قبول خلافت به مبارزه با بی عدالتی پرداخت، خط مشی ایشان در تشکیل و نحوه ی اداره حکومت اسلامی بهترین الگو برای سیاستمداران و رهبران جوامع اسلامی بوده است. سیره حکومتی امام علی علیه السلام در دوران پنج ساله مبتنی بر سیاست های دینی، ارزشی و انسانی و هدفش اجرای حق و عدل بود. تامین خواسته های مشروع مردم و دفاع از حقوق اساسی و عمومی مشروع از اهداف اساسی حکومت ایشان بود. حکومت امام و طیف گسترده مردمی که در این سرزمین زندگی می کردند و نیز نحوه ی عملکرد خلفای پیشین موقعیتی خاص را به وجود آورده بود که امام را در معرض اتخاذ سیاستی برای مهار ناهنجاری های اقتصادی و اجتماعی به وجود آمده، قرار می داد. دوران حکومتی امام علی (ع) بسیار کوتاه و آن هم همراه با درگیری و جنگ های فراوان داخلی بود. با این حال حضرت علیه السلام برای بهبود وضعیت معیشتی و اقتصادی مردم، همت فروانی کرد، که ثمره آن ارتقای چشمگیر سطح زندگی مردم کوفه، مرکز حکومت علی علیه السلام بود. مطالعه سیاست ها و روش مقابله ایشان با این ناهنجاری ها که در رأس آنها مفاسد اقتصادی جامعه بود، می تواند به عنوان الگویی برای حرکتی بهتر در زمینه مبارزه با فساد اقتصادی قرار داد. به همین منظور در ادامه می پردازیم به روش مقابله امام علی علیه السلام با فساد اقتصادی در سال اول حکومت.

نظام اقتصادی

نظام اقتصادی نوعی نظام رفتاری است که اجزای آن را رفتارهای ارادی بشر در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف شکل می دهد، از آن جا که این رفتارها براساس جهان بینی و ارزش های مقبول انسان شکل می گیرد، پای مبانی فلسفی و مکتبی به این حوزه کشیده می شود. بنابراین، نظام اقتصادی مبتنی بر مبانی فلسفی است و بسته به نوع جهان بینی و ایدئولوژی در هر مکتبی متفاوت می باشد. با توجه به اینکه اسلام دارای جهان بینی و ایدئولوژی خاصی می باشد، باید دارای نظام اقتصادی منحصر به خود و برگرفته از مبانی ایدئولوژیک خود باشد. براساس میزان

تفاوت‌هایی که بین جهان بینی اسلام و غرب وجود دارد، به همان میزان در نظام اقتصادی آن می توان تفاوت هایی را شاهد بود، به گونه ای که برخی از ارزش ها در نظام سرمایه داری غرب در نظام اقتصادی اسلامی ضد ارزش به حساب می آید. از جمله آسیب های نظام اقتصادی می توان به مواردی همچون استثمار، آزادی اقتصادی، استثمار، ربا و مالیات های ناعادلانه نیز اشاره نمود.^۱

فساد اقتصادی

استفاده غیر قانونی از اختیارات اقتصادی برای نفع شخصی و نوعی سوء استفاده از قدرت تنویض شده در جهت منافع شخصی می باشد. یک مسئول و یا کارمند دولتی هنگامی مرتکب فساد اقتصادی می شود که در تصمیم گیری های اقتصادی، تحت تاثیر منافع شخصی و یا روابط و علایق خانوادگی و دل بستگی های اجتماعی قرار گرفته باشد.^۲

در اندیشه علوی، انحصار طلبی و ویژه خواری ممنوع و موجب هلاکت و نابودی است: « هر کس که انحصار طلبی کند هلاک خواهد شد.» نمونه این انحصار گرایی در زمان خلافت عثمان عینیت یافت و علی (ع) در تحلیلی که از ماجرای قتل عثمان ارائه نمودند، علت بروز این حادثه را انحصار طلبی و ویژه خواری عثمان ذکر کردند.^۳

سکوت و مدارای امیرالمؤمنین پس از رحلت پیامبر (ص)

پیامبر گرامی اسلام (ص) وقتی رحلت فرمودند که سر مبارک ایشان بر روی سینه امیرالمؤمنین(ع) بود و پس از آن که ایشان پیامبر اکرم (ص) را غسل دادند در حالی که خود را برای خواندن نماز بر پیکر ایشان آماده می کردند، فتنه ی بنی ساعده بر پا شد و مسیر تاریخ را دگرگون کرده. فردای آن روز در مسجد النبی با ابوبکر به عنوان خلیفه ی رسول الله بیعت شد. پس از این واقعه، حوادث بسیار تلخ و دردناکی اتفاق افتاد و امیرالمؤمنین علی (ع) برای حفظ وحدت جامعه ی اسلامی و جلوگیری از انحلال و نابودی اسلام نوپا و نو بنیاد سکوت و تحمل را بر قیام ترجیح داد و مظهر وحدت شد. اما پیایی در دوران غصب خلافت، از اظهار این که خلافت حق ایشان است، خوداری نمی کرد. دوران خلافت ابوبکر (خلیفه اول) دو سال و چهار ماه طول کشید و پس از مرگ او طبق وصیتش عمر بن خطاب به خلافت رسید. عمر که به فرموده ی علی (ع)

۱. پیشقدم، آسیب شناسی حکومت دینی از دیدگاه امام علی علیه السلام، ص ۲۴۵

۲. خدمتی، سیره حضرت علی علیه السلام در مبارزه با فساد اداری، ص ۲۶

۳. خزاعی، راضیه، آسیب شناسی اقتصاد و بازتاب آن در تربیت از دیدگاه امام علی علیه السلام، ص ۲۵۰

مجموعه ای از خشونت ، سخت گیری ، اشتباه و پوزش طلبی بود و در زمان خلافت او مردم در ناراحتی و رنج مهمی گرفتار آمده بودند ، ده سال خلافت کرد.^۱

دوران پر فساد خلافت عثمان

پس از مرگ عمر، عثمان بن عفان به خلافت رسید و زمام امور مسلمین و منصب قضاوت و حکومت میان آنان به کسی واگذار گردید که به شهادت تاریخ در بدیهی ترین مسئله فقهی و واضح ترین احکام قرآنی دچار اشتباه و تردید می شد، آن هم اشتباهات غیر قابل جبرانی که موجب قتل نفوس و تعطیل احکام و حدود الهی می گشت. عثمان گذشته از خلافتکاری هایی همچون تمام نماز خواندن در سفر، تعطیل اجرای حد درباره ولید بن عقبه و بخشش های بی شمار و بذل اموال بسیار به خویشان نزدیک، برخلاف شیوه ی رسول خدا و حتی دو خلیفه ی پیش از وی منصب های حکومت و اداره ی شهرها و استان ها را به بنی امیه که خویشان وی بودند واگذار کرد.^۲

در زمان عثمان بسیاری از کارگزاران حکومت از میان افراد فاقد صلاحیت و شایستگی انتخاب شدند و همین امر مفساد اقتصادی و مالی بسیاری را در حکومت به وجود آورد. و کار بدانجا رسید که ناشایست ترین افراد به پست ها و مقام رسیدند و آنچنان دستگاه حکومتی را به فساد و تباهی کشیدند که فریاد اعتراض مردم بلند شد. لیکن او توجهی به اصلاح وضع موجود نداشت تا آن که مردم چاره ای جز قیام علیه او نیافتند.^۳ (ابوطالب خدمتی ص ۲۷) در این زمان بیت المال امت اسلامی سر گذشتی بس اسفبار پیدا کرد، چرا که عثمان اموال و املاک بیت المال را در بین خویشان و نزدیکان خود که در اسلام سابقه روشنی نداشتند، به طور عظیم و بی حسابی بذل و بخشش می کرد و آن ها را مقرب خود می ساخت و این عمل غیر دینی و ناعادلانه را خدمت به خویشاوندان خود می دانست، در حالی که بسیاری از مردم از حداقل های معیشت و ضرورت ها محروم بودند.^۴

بخشش های عثمان چنان افسار گسیخته بود که منابع تاریخی نوشته اند: عثمان، عمومی خود، حکم بن عاص را که پیامبر او را از مدینه بیرون رانده بود، برگرداند و سیصد هزار درهم صدقات

۱. مزرعی فراهانی ، مبارزه حکومت علوی با فساد، ص ۵۹

۲. محلاتی ، زندگانی امیرالمومنین علیه السلام ، ص ۳۰۳

۳. خدمتی ، سیره حضرت علی علیه السلام در مبارزه با فساد اداری ، ص ۲۷

۴. مزرعی فراهانی ، مبارزه حکومت علوی با فساد ، ص ۶۰

قبیله قضاعه را به وی بخشید.

ابن ابی الحدید می‌نویسد: عثمان چراگاه‌های اطراف مدینه را به بنی‌امیه بخشید و فدک را به مروان داد. همچنین دست‌ورداً از بیت‌المال صد هزار درهم نصیب وی کند.^۱ سرانجام به دنبال توبه شکنی‌های عثمان و دخالت‌های نابجای بنی‌امیه و بخصوص مروان در کارها و حاضر نشدن عثمان به کناره‌گیری و خلع خود از خلافت، کاسه صبر مردمی که تحمل دیدن آن وضع رقت بار را برای اسلام و مسلمین نداشتند، لبریز شد و تصمیم نهایی خود را مبنی بر خلع او از خلافت و یا قتل وی گرفتند. دوران خلافت ثمان قریب به دوازده سال بود و روزی که او را به قتل رساندند اواخر ماه ذی حجه بود.^۲

وضعیت اقتصادی هنگام به حکومت رسیدن علی علیه السلام

امام علی (ع) بعد از ۲۵ سال سکوت و خانه نشینی و تحمل « خار در چشم و استخوان در گلو » و دم نزدن به خاطر حفظ کیان اسلام وارث خلافتی شد که قبل از آن جامعه، بسیاری از چهره‌ی اسلام فاصله گرفته بود و دچار بی‌عدالتی، رفاه زدگی، انحراف از کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) شده بود.^۳

پس از قتل عثمان، سرانجام توده‌ی ملت اسلامی آن زمان به این نتیجه رسیدند که تنها علی بن ابی طالب است که می‌تواند این کشتی گرداب گرفته را به ساحل نجات برساند و جلوی انحرافات و کجروی‌ها را گرفته و رهبری کند. اما هزاران افسوس که دیر به این نتیجه رسیدند و کجروی‌ها و انحرافات اثر سوء خود را روی مردم گذارده و به حد کافی هواهای نفسانی و هوس‌های شیطانی مردم را بد عادت کرده و به ظلم و تعدی و دروغ و تهمت و مال‌اندوزی خو گرفته بودند و دیگر کسی نمی‌توانست بسیاری از آن‌ها را به خوی انسانی و اسلامی زمان رسول خدا و بلکه زمان ابوبکر نیز باز گرداند.^۴

جامعه در عصری که امام علی (علیه السلام) به حکومت رسید، به دو دسته فقیر و ثروتمند تقسیم

۱. ابن ابی الحدید، ج ۳، ص ۱۶۸

۲. محلاتی، زندگانی امیرالمومنین علیه‌السلام، ص ۳۲۵

۳. آیین کشورداری از دیدگاه امام علی علیه‌السلام، ص ۴۶

۴. محلاتی، زندگانی امیرالمومنین علیه‌السلام، ص ۳۳۶

درآمیز و در هر مورد که مدارا شایسته باشد ، مدارا کن و در حالی که جز سختگیری چاره‌ای نداری، تصمیم به شدت بگیر.^۱

پس از اینکه ابن‌عباس در بیت‌المال بصره خیانت و اموالی را به مکه انتقال داد، ابوالاسود که مسئولیت بیت‌المال را داشت، به وسیله‌ی نامه‌ای عملکرد او را به امام گزارش می‌دهد.^۲ و امام پس از رویت نامه‌ی ابوالاسود، نامه‌ای به ابن‌عباس می‌نویسد و از او توضیح می‌خواهد.^۳ ابن‌عباس نیز پس از دریافت نامه‌ی امام، پاسخ نامه را می‌نویسد و خود را مبرا از این اتهامات می‌داند. امام که از عملکرد ابن‌عباس مطمئن شده بود نامه دیگری می‌نویسد و در پاسخ نامه دوم حضرت از ایشان می‌خواهد هرکس را که مناسب می‌بیند برای حسابرسی نزد او بفرستد . هرچند ابن‌عباس به مرکز حکومت احضار نشد اما با نامه‌هایی از او توضیح می‌خواهد که تحت هر شرایطی بیت‌المال و حق مردم را به آن‌ها بازگرداند. این عملکرد امام نشان می‌دهد که در پاره‌ای از موارد با مکاتبه و درخواست توضیح هم می‌توان کارگزار خاطی را متوجه اشتباه خود نمود و حیف و میل سرمایه‌های عمومی جلوگیری نمود.^۴

۴- تهدید

امام علی (ع) فرصت دهی برای جبران خطاهای گذشته را با قاطعیت همراه می‌ساخت تا این فرصت، اندیشه فرار از مجازات را برای مجرمان فراهم نکند، و بدانند که در صورت عدم جبران خطاها به مجازات سختی گرفته خواهند شد. تهدید از جمله روش‌های امام علی (ع) برای تلفیق و همراه سازی عطوفت با قاطعیت به شمار می‌آید.^۵

امام (ع) خشونت خلیفه دوم را عامل خطاکاری مردم بیان کرد: «سوگند به پروردگار، مردم در چنین خلافت ناهنجار به مرکبی نا آرام و راهی خارج از جاده و سرعت در رنگپذیری و حرکت در پهنای راه به جای سیر در خط مستقیم مبتلا گشتند. من به درازای مدت و سختی مشقت در چنین وضعیتی تحمل‌ها نمودم.»^۶

۱. نهج البلاغه ، نامه ۴۶ ، ص ۹۲۵

۲. میرجهانی ، مصباح البلاغه ، ج ۴ ، ص ۱۵۸

۳. شوشتری ، شرح نهج البلاغه ، ج ۸ ، ص ۷۹

۴. ابن‌الدمشقی ، جواهر المطالب فی مناقب امام علی علیه‌السلام ، ج ۲ ، ص ۸۱

۵. فتحی ، پیشگیری از جرایم اقتصادی ، ص ۱۶۶ - ۱۷۱^۵

۶. نهج البلاغه ، خطبه ۳ ، ص ۶۷

سیره و تحلیل رفتار امام نشان‌دهنده عدم مسامحه و گذشت ایشان در مسئله بیت‌المال و خیانت در اموال عمومی است. چنین فردی سخت تهدید می‌شود و اگر دستبرداشتن، بدون هیچ چشم پوشی مجازات می‌شود. ضمن اینکه نامه شدید الحن امام صرفاً به خاطر احتمال دست‌درازی به اموال مسلمین است پس حال کسانی که چنین می‌کنند واضح و روشن است.^۱

مصقله‌بن هبیره مسلمانان را از اموالشان محروم کرده بود و اموال آن‌ها را به خویشاوندان عرب خود که او را به ریاست برگزیده بودند بخشیده بود. از آنجا که در حکومت علی علیه‌السلام جایی برای باندبازی، خویشاوندسالاری و بخشش اموال وجود نداشت، حضرت با ارسال نامه‌ای او را تهدید می‌کند که اگر این خبر صحت داشته باشد، در چشم حضرت بی‌ارج و از جمله زیانکاران خواهد بود. امام علی علیه‌السلام برای اینکه شخصیت وی شکسته نشود، به طور قطع با او سخن نمی‌گوید که چرا چنین کردی؟ بلکه می‌گوید اگر چنین کرده باشی عواقبی در انتظارت خواهد بود و شاید این روش برای مراحل اول انحراف موثرتر باشد، این شیوه برخورد امام علی علیه‌السلام حاکی از شخصیت شناسی، زمانه‌شناسی و دوراندیشی ایشان می‌باشد.^۲

نتیجه‌گیری

اقدامات امام علی علیه‌السلام در عرصه‌ی اقتصاد، الگوی مناسبی برای همه به ویژه برای شیعیان و پیروان حضرت علیه‌السلام است. مبارزه بی‌امان با مفاسد اقتصادی و بست راه‌های سوءاستفاده افراد طماع و بهره‌مندی همه مردم از امکانات و فرصت‌های اقتصادی و توزیع سریع بیت‌المال بین کسانی که در آن حقی دارند باعث می‌شود همه مردم به رفاه دست یابند. پدیده فساد در طول تاریخ گریبانگیر حکومت‌ها و دولت‌های مختلف بوده و پیامدهای زیانباری برای دولت‌ها و حکومت‌های مختلف داشته، انحرافات و فساد اقتصادی در بین زمامداران و کارگزاران حکومتی در زمان خلیفه سوم به اوج خود رسیده بود و بسیاری از کارگزاران و زمامداران حکومتی از میان افراد نالایق انتخاب شدند و همین امر سبب به وجود آمدن بسیاری از مفاسد اقتصادی در حکومت شد و بیشتر این افراد از نزدیکان خلیفه بودند، که خلیفه با دادن پست و مقام به این افراد ناشایست، به آن‌ها مقام و منزلت بخشید. و آن‌چنان دستگاه حکومتی را به فساد و تباهی کشیدند که فریاد اعتراض مردم بلند شد و آنها درصدد اصلاح امور اقتصادی برنیامدند تا آنکه مردم چاره‌ای جز قیام بر علیه خلیفه نداشتند.

۱. خاکپور، سیره مدیریتی امام علی علیه‌السلام، ص ۳۹

۲. زمانی نجف‌آبادی، نهج‌البلاغه از دیدگاه قرآن، ص ۳۲۸

پس از قتل خلیفه، به اصرار مردم امام علی علیه السلام زمام حکومت را بدست گرفت در حالی که اوضاع اقتصادی حکومت نابسامان بود. بنابراین ایشان، برخورد با مفاسد اقتصادی را از نخستین روزهای خلافت و حکومت، آغاز کرد. و به سبب این اصلاحات کارگزاران فاسد و نالایق را برکنار کرد و اموال به یغما رفته از بیت المال را بازگرداند. تلاش ایشان همواره این بوده است که از به وقوع پیوستن فساد جلوگیری نماید، به همین خاطر پس از مبارزه با فساد موجود در حکومت، راهکارهایی نیز به کار بست که از وقوع دوباره فساد در بین کارگزاران جلوگیری نماید، امام علی علیه السلام با مسئولان متخلف به دلیل آثاری که در افکار عمومی و آینده حکومت بر جای می گذاشت با تیزی و فراست خاصی رفتار می کردند. به هنگام مواجهه با این گونه مسئولان امام با توجه به نوع تخلف و سابقه آن از شیوهای متنوعی استفاده می کردند و هیچ وقت روش یکسانی نداشتند. اولین گام، سفارش به تقوا و زنده کردن یاد خدا و معاد در بین کارگزاران بود. به همین جهت ایشان ابتدا به مداخله‌ی روانشناختی با کارگزاران متخلف بوسیله نامه نگاری می پرداخت و در مراحل بعد به کارگزار فرصت بازگرداندن اموال غصب شده را می داد و به حسابرسی امور او می پرداخت و در آخر اگر این روش ها کارساز نبود به تهدید روی می آورد .

منابع

*قرآن کریم

* نهج البلاغه، ترجمه محمدتقی جعفری

۱. فتحی، سمانه، روش‌شناسی پیشگیری از جرایم اقتصادی از منظر امام علی علیه‌السلام با تاکید بر نهج‌البلاغه، انتشارات دریا تهران، چاپ اول، ۱۳۹۴.
۲. ذاکری، علی‌اکبر، سیمای کارگزاران علی‌بن‌ابی‌طالب امیرالمومنین علیه‌السلام، جلد ۲، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ ۱۳۷۵.
۳. حکیم، محمد، امام علی علیه‌السلام، عدل و تعادل، کتاب نقد، شماره ۲، مرکز انتشارات موسسه فرهنگی و دانش و اندیشه معاصر، چاپ پنجم، ۱۳۸۰.
۴. گیلک حکیم آبادی، محمد تقی، امام علی علیه‌السلام، دولت و سیاست، کتاب نقد، شماره ۲، مرکز انتشارات موسسه فرهنگی و دانش و اندیشه معاصر، چاپ پنجم، ۱۳۸۰.
۵. میرمعزی، سید حسین، امام علی علیه‌السلام و اصلاحات اقتصادی، کتاب نقد، شماره ۲، مرکز انتشارات موسسه فرهنگی و دانش و اندیشه معاصر، چاپ پنجم، ۱۳۸۰.
۶. رسول محلاتی، سید هاشم، زندگانی امیر المومنین علیه‌السلام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم ۱۳۷۴.
۷. بخشایش اردستانی، احمد، مردم سالاری در حکومت امام علی علیه‌السلام، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال چهارم، ۱۳۹۲.
۸. مزی فراهانی، زینب، مبارزه حکومت علوی با فساد، درس‌هایی از مکتب اسلام، شهرپور ۱۳۹۰.
۹. اشرفی سمنانی، غلامرضا، تحلیلی از مدیریت اسلامی در پنج سال رهبری امام علی علیه‌السلام، موسسه انتشارات بعثت، چاپ دوم، پاییز ۱۳۶۸.
۱۰. حسینی، سیدرضا، سیره اقتصادی امام علی علیه‌السلام، انتشارات کانون اندیشه جوان، چاپ سپهر، چاپ اول ۱۳۸۳.
۱۱. جعفرلو، سمیه، راهکارهای امام علی (ع) در اصلاح مفاصد اقتصادی، خرداد ۱۳۹۳.

۱۲. خدمتی، ابوطالب، سیره حضرت علی علیه السلام در مبارزه با فساد اداری .
۱۳. یوسفی، احمدعلی، سیره اقتصادی امام علی علیه السلام ، پاییز ۱۳۸۹ .
۱۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالجلیل، ۱۴۰۷ ق/ ۱۹۹۲ م .
۱۵. الكلینی الرازی، یعقوب بن اسحاق، کافی، تحقیق علی اکبر الغفاری، جلد ۱۵ ، بیروت، دار صعب و دارالتعارف، چاپ چهارم، ۱۴۰۱ ق .
۱۶. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، ج ۲ ، محمد ابراهیم آیتی، انتشارات علمی فرهنگی چاپ ۱۱، تهران ۱۳۸۱ ..
۱۷. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، مترجم: ابوالقاسم پاینده، ج ۲، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ .
۱۸. خزای، راضیه، آسیب شناسی اقتصاد و بازتاب آن در تربیت از دیدگاه امام علی (ع) با تاکید بر نهج البلاغه ، زمستان ۱۳۹۵ .
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، ۳۲۹ ق ، اصول کافی، ج ۸ ، تصحیح محمد جعفر شمس الدین ، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۱ ق .
۲۰. شوشتری، محمد تقی، بهجه الصباغه فی شرح نهج البلاغه ، تهران دارالامیر الکبیر للنشر. ۱۳۷۶.
۲۱. ابن الدمشقی، جواهر المطالب فی مناقب امام علی علیه السلام، نرم افزار مکتبه اهل بیت، ۱۳۶۵ .
۲۲. میر جهانی، مصباح البلاغه ، نسخه موجود در نرم افزار مکتب اهل بیت ، قم ۱۳۷۲ .
۲۳. خاکپور، حسین، سیره مدیریتی امام علی علیه السلام در برخورد با کارگزاران متخلف، پاییز ۱۳۹۵.